

КОМПАРАТИВІСТИЧНИЙ ДИСКУРС

УДК 82.09

Тамара Лаврієнко

ПІДСТАВИ ВИБОРУ ПОРІВНЯЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНОГО МЕТОДУ ДЛЯ ОКРЕСЛЕННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ КОНЦЕПТІВ У ТВОРЧОСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА, Ч. Б. БРАУНА ТА Н. ГОТОРНА

Досліджуючи художнє потрактування морально-етичних концептів у творчості Г. Квітки-Основ'яненка, Ч. Б. Брауна та Н. Готорна, вважаємо доцільним скористатися порівняльно-типологічним методом. Висвітлюється сучасне трактування типології, розширення діапазону контексту та значення пошуку не лише аналогій, а й відмінностей, які дають важливий матеріал для встановлення специфічних особливостей літературних явищ і процесів, розкриття прикмет самотності й своєрідності.

Ключові слова: порівняльно-типологічний метод, контекст, типологічні аналогії та відмінності.

У „Роздумах перед першою сторінкою журналу „Вікно в світ”, присвяченого літературі США ХХ ст.” академік Микола Жулинський слушно зауважує, що задля належного рівня осмислення та усвідомлення власної національної культури й літератури (на заваді чого стояла ідеологічна деформація знань у період тоталітаризму), нам слід „навчитися сприймати себе крізь призму світового духовного поступу – як його органічну основу” [3, с. 3-4]. Розгортаючи дискурс про унікальність, своєрідність національного світовідчуття, науковець вважає неприпустимим „в період формування демократії в Україні, поступового, часом болісного звільнення від ідеологічного диктату тоталітарної системи, набуття повноти індивідуальної свободи і національної гідності, не „зазирнути” в інші духовні світи, які споріднені з нашим цивілізаційним світом і які посиляють нам із минулого, сучасного і, мабуть, майбутнього сигнали про складні боріння на шляхах свого національного усвідомлення”. Показовою в цьому плані, на думку М. Жулинського, для української нації буде духовна історія нації американської, яка пройшла складний процес державного становлення і національного усвідомлення [3, с. 3].

З'ясування технології порівняльного аналізу відкриває нові обрії досліджень, висвітлюючи розмаїті паралелі, що існують між національними літературами в потрактуванні тих чи інших концептів. Взаємопроникнення та взаєморозуміння літератур неможливе без

осмислення всієї гами культурних контактів, відчуття всіх рухів естетичних та *етичних* ідей, що пульсують світом. Адже, „завдяки літературі, мистецтву, культурі взагалі формується своєрідний озоновий шар суспільства – духовна оболонка, яка рятує націю від моральної ентропії, знеособлення, забезпечує нарощення її інтелектуального ядра. [...] Література творить із людини Людину. Духовно величну. Індивідуальну. І *моральну* (курсив наш. – Т. Л.), бо розгортає перед її уявою безмежний простір для осягнення істини не лише розумом, а й – почуттями, серцем” [3, с. 4].

Зважаючи на відсутність інформації про можливі генетико-контактні зв'язки між Г. Квіткою-Основ'яненком та його американськими письменниками-сучасниками, вважаємо за доцільне вести мову про типологічні відповідності в їхньому художньому потрактуванні морально-етичних концептів. Посиливши теоретико-узагальнювальні підходи до літератури й літературного процесу, типологічна метода, як вважає Д. С. Наливайко, „розширила, фактично до необмеженості, діапазон компаративних досліджень” [7, с. 22]. Рене Етьємбль, зокрема, відкидав будь-які обмеження компаративних студій, навіть тоді, коли повністю виключається можливість безпосереднього впливу. Крім того, говорячи про контекст, якому відводять одне з найважливіших місць у порівняльній типології, науковець зауважує, що сучасне його розуміння значно розширилося порівняно з раніш усталеним, коли під контекстом мали на увазі пов'язаність із певною традицією, різноступеневу включеність у певний літературно-історичний чи культурно-історичний континуум; нині, за висловом М. Делап'єр, контекст „просто може означати нову дослідницьку перспективу, новий кут зору, що дозволяє глянути на рідну літературу по-іншому, ніж зазвичай” [цит. за: 7, с. 24].

Цю думку продовжує професор польської філології Богуслав Бакула (1954 р.н.), який услід за П. Рогуським стверджує, що дилема компаративіста зводиться не до питання „чи порівнювати?” (чи „бути”?), а до питання про власну точку спостереження, тобто до метапитання (як, будучи кимось, бути компаративістом?). Це, вважає дослідник, означає: 1) постійний пошук предмета досліджень; поля конфронтації, на обрії якого з'являється характерна для часу загальна регулятивна ідея; 2) властиві для компаративістики роздуми про теорії, що її обумовлюють (компаративістика як метатеорія) [8, с. 504].

Тамара Денисова слушно зауважує опінію американського літературознавця Стівена Тотосі де Зепетника про цілковиту відповідність компаративістики атмосфері нашого часу, оскільки „вона створює поле діалогу на численних рівнях сучасної культури й ментальності, до того ж самою передумовою свого існування вона націлена на такі провідні щодо функціональності категорії, як „своє”, „чуже”, а саме „Інший”, „Інакшість” і є поняттями, які потребують найбільшого осмислення. [...] Отже, – висновує науковець – компаративістика в сучасному контексті виявляється певним центром схрещення ідеологічних сутностей, бо саме тут зустрічаються,

вступають у діалог, взаємодіють проблеми національні-глобальні-постколоніальні” [5, с. 20-21].

Подібні спостереження провадить і Б. Бакула, рухаючись „у напрямі до інтегральної компаративістики”. Сьогодні вже достеменно відомо (зважаючи на здійснені в ХХ столітті відкриття в галузі антропології, соціології та лінгвістики), переконаний літературознавець, що питання „ким я є?” змушує „вийти за межі власного „я”, піддати його порівняльним процедурам. Таким чином, пошуки самототожності доцільно порівняти з пошуками власної відмінності [8, с. 504].

Суголосні ідеї висловлює Луїза Оляндер, яка переконана, що дослідження діалогів між національними літературами не тільки підкреслює самототожність кожної з них, висвітлює рівень їхніх художньо-естетичних і художньо-філософських досягнень, а й демонструє „розмаїття форм виявлення загальнолюдських цінностей, розкриває силу духу нації, що виборює свою правду і тим утверджує своє право на самототожність, вказує нам шляхи до консенсусу, – і, нарешті, складає уявлення про людство як цілісність” [6, с. 27].

Таким чином, нам видається справедливим порівняння компаративістики з „клейковиною”, „яка існує на пограниччях, місцях стику різних парадигм, є чутливою до культурних синапсів, тобто зрощення систем, місцем особливої інтерференції. Отож вона повинна поважати інтегральність наукових галузей, із яких черпає інспірації, але водночас прагнути до контекстуальних пояснень на ґрунті літератури, тобто в межах мистецтва слова та естетики” [8, с. 506].

Щодо української літератури, то перебуваючи під впливом різних світоглядних парадигм та інтегруючи окремі принципи кожної з них, вона є „ідеальним” (Л. Рудницький) предметом порівняльного літературознавства. Певна річ, – зазначає Людмила Грицик, – характер сучасної літератури багато в чому інший, розширилися можливості ознайомлення її з літературами світу, а значить і самі форми контактів, взаємного проникнення традицій, художнього досвіду. Однак вона й тепер залишається на перехресті шляхів, між Заходом і Сходом і непомітно (в цьому й сила мистецтва), вбирає в себе імпульси інших художніх світів, вивчати які допомагають компаративні методики [6, с. 29-32].

У 50-х роках ХХ століття генетико-контактологія, що виходила зі засадничого постулату, згідно з яким порівняльні студії можливі й доцільні лише за наявності текстових збігів і документально-фіксованих контактів літературних явищ [7, с. 11-12], втрачає самодостатність і великою мірою інтегрується порівняльною типологією. Загалом, як зазначає Д. С. Наливайко, між цими двома підходами не можна провести чітку демаркаційну лінію, адже вони є взаємопов’язаними й взаємодіючими дослідницькими методиками, що становлять спільний теоретико-методологічний каркас літературної компаративістики. Тому сучасна компаративістика залишила позаду часи запального заперечення „контактології” (1950-1960-ті рр.) та поширила слушну думку про внутрішню пов’язаність „контактології” і

„типології”, про те, що надійні результати дає типологічна метода, поєднана з історико-генетичною [7, с. 17-18].

Важливо наголосити, що вихід на перший план порівняльної типології як наслідок певної обмеженості діапазону дослідження традиційної „впливості”, її обтяжливості застарілими позитивістськими методологіями, надає компаративістиці сенсу інтегруючого складника загального літературознавства, метанауки, „пізнання другого степеня” (Ю. Лотман).

Д. Наливайко застерігає від ототожнення порівняльної типології з „накладанням на континуальний літературний процес апріорно розробленої схеми й підпорядкування їй динамічної розмаїтості руху літератур” [7, с. 23]. Слід враховувати той факт, наголошує науковець, що „елементи єдності руху літератур існують у їх розмаїтості як іманентній реальності, і щоб не впасти в спрощувальність і схематизм, треба брати за основу цю іманентність і шляхом індуктивного аналізу структур йти до виявлення спільних тенденцій і типологічних відповідностей загального, регіонального чи світового розвитку літератури як складника духовної культури” [7, с. 24].

Важливою для нашого дослідження є заувага словацького вченого Д. Дюришина, що „якщо вивчення схожостей, аналогій сприяє з'ясуванню спільних закономірностей літературного розвитку, то дослідження відмінностей дає дуже важливий матеріал для встановлення специфічних особливостей літературних явищ і процесів, для розкриття прикмет своєрідності, самобутності” [2, с. 176-177]. У цьому зв'язку слід наголосити, що пошук виключно спільних рис, притаманний контактено-генетичному дослідженню, на сучасному етапі відкидається компаративістами через односторонність і неповноту результатів. Утім, з метою компенсувати ці недоліки, порівняльне літературознавство, на думку Дюришина, вдається до крайнощів. Акцентування відмінних особливостей та рис порівнюваних явищ здійснюється не завжди осмислено та часто формально й поверхово. Тому – наголошує дослідник – „необхідно мати чітке уявлення про ціль порівняльного аналізу, щоб уникнути випадковості при виборі вихідних критеріїв у цій галузі” [2, с. 177].

Типологічні аналогії чи відмінності зумовлені – за спостереженнями словацького компаративіста – суспільними, літературними або психологічними факторами, які вочевидь переплітаються, взаємозумовлюються та перекривають один одного.

До суспільно-типологічних факторів автор відносить ті явища, в яких виражені окремі аспекти суспільної свідомості і які специфічним чином втілюються в літературі. Це насамперед, мораль, філософія, релігія, наука, види мистецтва, право та ін.

Літературно-типологічні відповідності передбачають розгляд аналогій і відмінностей не лише на фоні літературних напрямів, жанрів і жанрових форм, а й водночас з погляду ідейно-психологічної спрямованості, характеристики персонажів, композиції і сюжету,

мотивів, образної системи, художніх прийомів та засобів, елементів метричної організації та інших компонентів твору [2, с. 177-184].

Щодо психологічно-типологічних відповідностей, то йдеться про те, що компаративісти нерідко пояснюють деякі літературні подібності спорідненістю творчої натури порівнюваних авторів. Як відомо, в основі факторів, що беруть участь у творчому акті створення художнього твору та його сприйняття, лежать деякі особливості психіки. Вважаємо за доцільне звернути увагу на взаємозв'язок суспільно-літературних моментів, з одного боку, та індивідуальної схильності митців – з іншого.

Так, стверджує Д. Дюришин, певний етап розвитку історії літератури своїми особливостями активізує відповідні риси психологічної натури письменників чи в більшій мірі, ніж інші періоди, створює передумови для прояву відповідних даних художнього таланту. Скажімо, в епоху літературного сентименталізму чи романтизму заявляють про себе та стають актуальними одні риси творчої натури, тоді як у період розвитку реалізму – зовсім інші [2, с. 187].

Генеза художнього мислення Григорія Квітки-Основ'яненка відбувалася за складних історико-культурних обставин: кризи церковно-теологічного світогляду, несправедливості шкали суспільно-моральних цінностей, розкладу філософсько-мистецьких уявлень феодального суспільства і виникнення паростків антифеодальної філософської та художньої культури. Крім того, тривав процес урізноманітнення жанрів і стилів в українському письменстві за рахунок пізнання жанрово-стильової багатоманітності світової літератури, що пояснює значною мірою амальгамне поєднання різних напрямів і стилів у художніх творах Квітки-Основ'яненка.

Основним джерелом натхнення всього життя і творчості письменника були християнські ідеї та мораль. Про це свідчить той факт, що художня реальність письменника часто „євангелізується” (О. Борзенко), в повсякденному шукаються ознаки вічного й абсолютного [1, с. 18], а позитивний герой, зазвичай, глибоко віруюча людина. Незаперечно доводимо, що письменник був вірним релігійним системам як основним засобам забезпечення інтенсивності людської духовності.

Тенденції до моралізаторства й подекуди сентименталізму присутні і в творчості американського письменника, який синтезував принципи просвітництва та раннього романтизму, – Чарльза Брокдена Брауна. Він належав до тих, для кого „проникнення в тайники душі простого землероба спокусивіше за подорож до центру Африки” [4, с. 100].

Ще в юності високі моральні переконання майбутнього письменника не дозволяли йому примирити юридичну практику зі своїми уявленнями про моральність і стати нерозбірливим захисником винних чи невинних. Засвоєні з дитинства уявлення про первинну гріховність людини зіткнулися у свідомості Брауна із засвоєними у філософів-просвітителів ідеями про можливе моральне вдосконалення людини. Письменник поділяв їхню віру в могутню силу просвітництва,

яке видавалося йому не стільки засобом пізнання, скільки способом формування особистості.

На відміну від важливої константи художньої свідомості Квітки-Основ'яненка, за якою офіційна влада залишається поза межами критики, Браун трактував дифірамби на адресу правителів як уславлення рабами своїх тиранів.

У своїй художній творчості Чарльз Браун нерідко вдавався до європейської традиції преромантично-готичних мотивів, помітно трансформувачи їх. У багатьох моментах відчувається перегук зі способом втілення аспектів готики і Квіткою-Основ'яненком, зокрема в його оповіданні „Перекотиполе”.

Прикметною рисою творчості порівнюваних письменників є те, що акцент робиться на відшуканні єднальної ланки між внутрішнім та зовнішнім світом, центр тяжіння переноситься із зовнішніх обставин на психологію героїв, а витoki будь-яких почуттів приховані саме у внутрішніх рухах власної душі.

У творчій спадщині Чарльза Брауна нашу дослідницьку увагу особливо привернув роман „Ормонд, або Таємний свідок”, в якому автор репрезентує своє просвітницьке бачення питання віри, що співзвучне з уявленнями Н. Готорна, але й не суперечить християнській побожності Квітки-Основ'яненка, для якого віра, основана на релігії, не суперечить просвітницькому культу розуму. Помітні паралелі спостерігаємо і в змалюванні письменниками чоловічих образів-спокусників.

Магістральний напрямок творчості Натаніеля Готорна визначає триада історія – свідомість – моральність. Американський письменник виходив із того, що в цілому світі взаємини будуються на моралі, а якщо це справді так, то найголовнішим і першочерговим завданням людини є забезпечення достатньо високого рівня моральності. Програма перетворення дійсності, за Готорном, повинна починатися з „очищення сердець” окремих людей. У цьому аспекті обидва американські письменники відчутно суголосні з українським митцем, який вважав, що гармонізацію людських стосунків слід вести від удосконалення окремої особистості та звертання до її природних почуттів. Таким чином, однією з прикметних рис творчості порівнюваних письменників є *ідея кордоцентризму*, що постала насамперед як потужний спротив духовній, політичній, освітянській, загальноінтелектуальній ситуації того часу.

При окресленні типологічних відповідностей художнього потрактування морально-етичних концептів „гріх-кара-каяття” увагу зосереджено на таких творах: „Багряна літера” Н. Готорна, „Сердешна Оксана” Квітки-Основ'яненка та „Ормонд” Ч. Брауна. Саме крізь призму цих концептів творяться образи головних героїнь творів. У Квітки-Основ'яненка це – Оксана, шістнадцятирічна дочка заможної вдови, у Готорна – Естер Прінн, покинута чоловіком-науковцем жінка, у Брауна – Констанція, зразок „нової жінки”, запропонований просвітницьким ученням. Якщо у Квітки-Основ'яненка висока мораль українського суспільства споконвіків була оберегом роду й народу та в

умовах, нерідко важких і нестерпних, формувала сприятливу для миру й злагоди атмосферу то, зокрема, Н. Готорн вважав, що моральний імпульс у житті пуританського суспільства давно втрачений, а зовнішнім примусом – судом, в'язницею і привселюдними покараннями – неможливо змусити людину бути моральною. Щодо Брауна, то втілюючи в образах головних героїв дві іпостасі розуму, він довів, що саме моральний зміст надає раціоналістичному світобаченню позитивного чи негативного значення.

Підсумовуючи наші міркування, зауважимо, що в розгортанні концептів „гріх – кара – каяття” Натаніель Готорн, Чарльз Браун та Г. Квітка-Основ'яненко в багатьох аспектах суголосні, про що свідчить детальний аналіз поведінкових парадигм героїв аналізованих творів.

1. Борзенко О. І. Художній світ української прози Г. Квітки-Основ'яненка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.01.01 „Українська література” / Олександр Іванович Борзенко. – Х., 1996. – 24 с.
2. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы / Диониз Дюришин; [пер. со словац.; пер. и коммент. И. А. Богдановой; предисл. Ю. В. Богданова; ред. Г. И. Насекина]. – М. : Прогресс, 1979. – 318 с.
3. Жулинський М. Г. Бачити себе крізь призму світового духовного поступу. Роздуми перед першою сторінкою журналу ”Вікно в світ”, присвяченого літературі США ХХ ст. / Микола Григорович Жулинський // Вікно в світ. – 1999. – № 5. – С. 3 - 4.
4. История американской литературы / [ред. коллегия А.А.Аникст, А.А.Елистратова и др.]. – Т.1. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – 311 с.
5. Літературна компаративістика. – Вип. 1. – К.: ПЦ “Фоліант”, 2005. – 363 с.
6. Літературознавча компаративістика: навчальний посібник / [ред. Р. Т. Гром'як; упоряд.: Р. Т. Гром'як, І. В. Папуша]. – Тернопіль : ТДПУ, 2002. – 334 с.
7. Наливайко Д. Компаративістика й історія літератури / Дмитро Сергійович Наливайко. – Х.: Акта, 2007. – 426 с. – (Серія „Університетські лекції”).
8. Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст. / [упоряд. Б. Бакули; за заг. ред. В. Моренця; пер. з польськ. С. Яковенка]. – К.: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2008. – 531 с.

Summary

In order to investigate the moral concepts interpretation in the works by H. Kvitka-Osnovjanenko, Ch. B. Brawn and N. Hawthorne we consider to be reasonable to use the comparative-typological method. The article reveals the modern treating of typology, context extension and the meaning of the clearing up not only correspondences, but also differences that ascertain the specific features of the literary phenomena.

Key words: the comparative-typological method, context, typological correspondences and differences.

Стаття надійшла до редколегії 13.11.2008